PAPERS. REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA
núm. 26, gener 1997, pàgs. 71-78

TRAMES URBANES I POLÍGONS D'HABITATGES EN EL CREIXEMENT METROPOLITÀ DE BARCELONA

AMADOR FERRER

Arquitecte. Director adjunt al Gabinet d'Estudis Urbanístics, Àmbit d'Urbanisme i Medi Ambient, Ajuntament de Barcelona

SUMARI

1. El pes històric de les trames urbanes residencials

2. Els models alternatius

3. La fortuna de les trames residencials en el creixement metropolità de Barcelona

4. Un model residencial per a la regió metropolitana de Barcelona

ABSTRACT

La colmatació de les trames urbanes residencials durant el segle xx a Barcelona i l'àrea metropolitana es relaciona amb l'escassa presència de models urbans alternatius com la ciutat jardí o els polígons d'habitatge públic. Aquests últims no es desenvolupen fins a la dècada dels seixanta i, fins al 1970, només absorbeixen el 30% dels habitatges construïts a l'àrea metropolitana. Paral·lelament, les trames urbanes residencials, que fins al 1950 creixien per ocupació de nou sòl, experimentaran un procés de densificació que ha portat, en molts casos, a la degradació de la trama i a l'aparició de conflictes tant formals com funcionals, que són conseqüència de les característiques d'un parcel·lari i d'una xarxa de carrers corresponents a un model d'urbanització anterior, ben diferent als moderns creixements d'habitatge. Aquesta és la situació precedent al procés general de reconversió residencial a escala metropolitana, actualment en curs. La dispersió dels sòls urbans i les fortes ocupacions de sòl de les extensions residencials unifamiliars caracteritzen aquell nou model residencial que s'està configurant a la regió metropolitana de Barcelona.

La colmatación de las tramas urbanas residenciales durante el siglo xx en Barcelona y el área metropolitana se relaciona con la escasa presencia de modelos urbanos alternativos como la ciudad jardín o los polígonos de vivienda pública. Estos últimos no se desarrollan hasta la década de los sesenta y, hasta 1970, sólo absorben el 30% de las viviendas construidas en el área metropolitana. Paralelamente, las tramas urbanas residenciales, que hasta 1950 crecían por ocupación de nuevo suelo, experimentarán un proceso de densificación que ha llevado, en muchos casos, a la degradación de la trama y a la aparición de conflictos, tanto formales como funcionales, que son consecuencia de las características de un parcelario y una red viaria correspondientes a un modelo de urbanización anterior, muy diferente de los modernos crecimientos de vivienda. Esta es la situación precedente al proceso general de reconversión residencial a escala metropolitana, actualmente en curso. La dispersión de los suelos urbanos y las fuertes ocupaciones de suelo de las extensiones residenciales unifamiliares caracterizan este nuevo modelo residencial que se está configurando en la región metropolitana de Barcelona.

Le comblement des trames urbaines résidentielles durant le xxè siècle à Barcelona et l'aire métropolitaine est en relation avec la chiche présence de modèles urbains alternatifs comme la ville-jardin ou les polygones de logements publics. Ceux-ci ne se développent qu'à partir de la décennie 1960 et, jusqu'en 1970 ne représentent que 30 % des logements construits dans l'aire métropolitaine. Parallèlement, les trames urbaines résidentielles, qui jusqu'à 1950 se développaient à travers de l'occupacion de nouveau sol, connaîtront un procès de densification qui a conduit, bien souvent, à la dégradation de la trame et à l'apparition de conflits, tant formels comme fonctionnels, conséquence des caractéristiques d'un parcellaire et d'un réseau de voirie qui s'ajustent à un modèle d'urbanisation antérieur, très différent des développements modernes du logement. C'est la situation qui précède au procès général de reconversion résidentielle à échelle métropolitaine, actuellement en cours. La dispersion des sols urbains et la forte occupation du sol des extensions résidentielles unifamiliales, caractérisent ce nouveau modèle résidentiel qui se configure dans la région métropolitaine de Barcelona.

The development of the residential urban areas in Barcelona and its metropolitan area during the twentieth century was characterised by the scant presence of alternative urban models, such as the garden city or public housing estates. The latter were not developed until the sixties, and until 1970 they only accounted for 30% of the new housing constructed in the metropolitan area. During the same period, the residential urban areas, whose growth until 1950 was by way of the occupation of newly developed land, underwent a process of densification that has led, in many cases, to the deterioration of the urban fabric, and the emergence of conflicts, both formal and functional, owing to the characteristics of a plot division and road network corresponding to an earlier developmental model, very different from that of modern housing growth. This is the situation that preceded the generalized process of residential reconversion currently under way on a metropolitan scale. The dispersion of developed land, and the high consumption of land by housing estates composed of single-family dwellings are the characteristics of the new residential model that is emerging in the Barcelona metropolitan region.

AMADOR FERRER

TRAMES URBANES I POLÍGONS D'HABITATGES EN EL CREIXEMENT METROPOLITÀ DE BARCELONA

1. El pes històric de les trames urbanes residencials

La denominació genèrica de trames urbanes residencials s'aplica a totes les ampliacions o extensions construïdes a la majoria de ciutats catalanes de certa entitat al llarg del segle passat i primera meitat del present. Es tracta d'extensions urbanes de signe divers, aparegudes ja sigui a través de processos de parcel·lació i edificació sobre camins o vies existents, o prèvia la prolongació d'aquests eixos, però també a partir de parcel·lacions de finques per a habitatges unifamiliars en filera o aïllats, o de projectes d'eixample urbà més compacte. Totes elles tenen en comú una forma d'ordenació urbana de l'edificació molt referida a l'estructura viària, que es posa en relació de continuïtat amb la ciutat existent i que es produeix sobre parcel·la petita, quasi sempre destinada a albergar inicialment una edificació de tipus unifamiliar. En un sentit més restrictiu, la regulació normativa d'algunes d'aquestes trames ha estat caracteritzada més tard en tant que «ordenació segons alineacions de vial».

La tradició històrica d'aquestes trames a les ciutats catalanes, i també a la regió metropolitana de Barcelona, ha estat molt important, la qual cosa es reflecteix encara avui en el seu pes quantitatiu. Recentment s'ha posat en relleu com les trames residencials van absorbir la major part del creixement metropolità de Barcelona al llarg d'un segle (entre 1857 i 1950) mitjançant un laboriós procés d'elaboracions cartogràfiques i estadístiques, superant la forta barrera que imposen les successives divisions administratives en aquest àmbit.[1] Així doncs, tot i que només es disposa d'una aproximació en termes demogràfics, les trames urbanes residencials haurien absorbit el 72,54% del creixement metropolità entre 1857 i 1897; el 47,75% del corresponent al primer terç del segle, entre 1900 i 1930; i el 45,73% del produït entre 1930 i 1950. En aquests percentatges no s'inclou el creixement absorbit progressivament per l'Eixample Cerdà i altres eixamples menors.

Per a la discussió que actualment ens interessa, és cert que caldria completar les mateixes dades estadístiques per als anys del desenvolupament ràpid (almenys entre 1950 i 1975), i també creuar-les amb les xifres corresponents a l'ocupació de sòl que les trames residencials representen en relació amb el total.[2]

Això no obstant, les importants constatacions contingudes en el treball citat haurien de ser suficients per a permetre un examen de les raons que expliquen la preponderància de les trames urbanes residencials enfront d'altres models alternatius de teixit residencial, així com per emetre un judici de valor sobre la seva bondat o ajust a les demandes del període, i sobre els seus avantatges i limitacions.

2. Els models alternatius

Val la pena subratllar l'escassa presència, a Barcelona i la seva àrea metropolitana, al llarg del mateix període considerat (i especialment a la seva darreria), d'altres models urbans alternatius que gaudien ja d'una bona implantació, amb una forta càrrega cultural, en molts països del món occidental. Resulta, en efecte, notori el poc ús dels models d'extensió en ciutat-jardí, així com l'arribada tardana dels polígons d'habitatge públic, inexistents a Barcelona fins a finals dels anys vint, data en la qual apareixen les primeres promocions.[3] Recordem que és justament en el període d'entreguerres quan

[1] Josep M. Vilanova i Claret (1995); *Espacio residencial y metrópoli. Las tramas residenciales en la formación y evolución metropolitana de Barcelona, 1856-1953.* Tesi doctoral. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya. El present article constitueix una reelaboració i ampliació del meu informe, en tant que membre del tribunal, relatiu a l'esmentada tesi doctoral, llegida a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona el dia 18 de desembre de 1995.

[2] Una quantificació de l'ocupació de sòl a l'àrea metropolitana de Barcelona al període 1970-1992 figura al meu text *Idees urbanístiques, instruments tècnics i transformació material i social de Barcelona. Elements per a un balanç, 1975-1995*, ponència al IV Congrés d'Història de Barcelona (*Barcelona i l'espai català. Ciutat i articulació del territori*), Barcelona, 1995.

[3] Vegeu Amador Ferrer i Joaquim Sabaté (1988); «Zum spanischen Billigwohnungsgesetz vom 12. Juni 1911. Entstehung des sozialen Wohnungsbaus in Spanien 1853-

s'articulen les polítiques d'habitatge públic a través de cooperatives municipals i altres fórmules de gestió, que utilitzaran el polígon d'habitatges com a model propi; és aleshores quan es generalitza la construcció de les *siedlung* a ciutats com Berlín, Frankfurt, Karlsruhe i Rotterdam; quan la ciutat de Viena opta per les *hof* per fer front a la demanda en massa d'habitatges; o quan Berlage planifica els eixamples residencials d'Amsterdam. Ja en aquest moment, el *housing* americà ha consolidat també els seus plantejaments i ha produït una notable quantitat de polígons d'habitatges a les perifèries de Nova York, Chicago i Filadèlfia.

A partir de les primeres experiències en el camp de l'habitatge públic, el polígon d'habitatges es va configurant progressivament com a l'instrument urbanístic de projecte i de gestió més adaptat a la gran demanda residencial de caràcter urbà, en moments de creixement demogràfic accelerat i de forta migració a les ciutats des de les àrees rurals. La percepció de les noves necessitats de creixement urbà, ja des dels primers congressos del Moviment Modern, es va traduir en una rigorosa recerca entorn de les tipologies arquitectòniques de l'habitatge en massa i de les diverses escales d'agregació, i en un programa per a l'acció, que ha mantingut essencialment la seva vigència, al meu parer, fins avui. És un fet, com constatà Ludovico Quaroni una mica més tard, el 1957, que «piaccia o non piaccia, l'edilizia delle grandi e medie città non si esprime più per edifici singoli, costruendo cioè una casa alla volta, una casa dopo l'altra; ma si impegna più a fondo procedendo per gruppi di case, per nuclei, siano o no autosufficienti ed organicamente distributi».[4]

Però és únicament a partir de la dècada dels seixanta quan els polígons d'habitatges adquireixen una certa significació en el creixement de les ciutats a França, Itàlia i Espanya. Aquest és també el cas de Barcelona. Els polígons d'habitatges més característics, de gran i mitjana dimensió, projectats a partir d'una gamma molt reduïda de tipus d'habitatge i una tipologia edificatòria pròpia (el bloc lineal aïllat i la torre en alçada), arriba a un punt de màxima intensitat precisament en aquest moment.[5]

Així i tot, ni tan sols al llarg de la dècada 1960-1970, en què la construcció de polígons d'habitatges és més intensa (figura 1), aquests absorbeixen gaire més del 30% dels habitatges totals construïts a l'àrea metropolitana de Barcelona.[6] Això vol dir que el restant 70% se situa a les àrees definides abans com a trames urbanes residencials, a més dels eixamples, àrees d'edificació aïllada i urbanitzacions marginals.

La recurrència i el mal ús que els projectes d'aquest període fan d'aquelles tipologies edificatòries, la insuficient articulació entre tipus edificatori i forma d'ordenació urbana, i també la baixa qualitat de la construcció, el retard de la urbanització i dels equipaments, els problemes d'accessibilitat i del transport públic, entre altres, són els factors que desacreditaren el polígon d'habitatges, àdhuc en tant que instrument de projectació i de gestió del creixement urbà. La justificada crítica, tant en els ambients professionals com en els ciutadans, de l'experiència dels polígons, molt referida a uns projectes i a unes realitzacions determinades, va arrossegar l'instrument com a tal.

Ha calgut, així doncs, esperar la formulació de polítiques urbanístiques més globals, amb una major sensibilitat respecte de les relacions entre habitatge i ciutat, per prendre de nou en consideració el polígon com a forma d'actuació. El replantejament de qüestions com la grandària i la posició territorial de les promocions (en relació amb la seva articulació urbana, però també amb els problemes d'integració social dels residents), així com l'aparició de projectes de més qualitat, la introducció de noves tipologies edificatòries o la millora dels sistemes constructius s'han traduït en realitzacions ben diferenciades respecte de les prototípiques del perío-

1929», *Stadtplanunggeschichte*, núm. 8. Hamburg, Christians.

[4] Ludovico Quaroni (1957); «La política del quartiere», *Urbanistica*, núm. 22.

[5] Amador Ferrer (1996); *Els polígons de Barcelona*, Barcelona, Edicions UPC.

[6] *Op.cit.* nota anterior.

Figura 1. Polígons d'habitatges i trames residencials urbanes en el procés de formació de la perifèria de Barcelona als anys 60

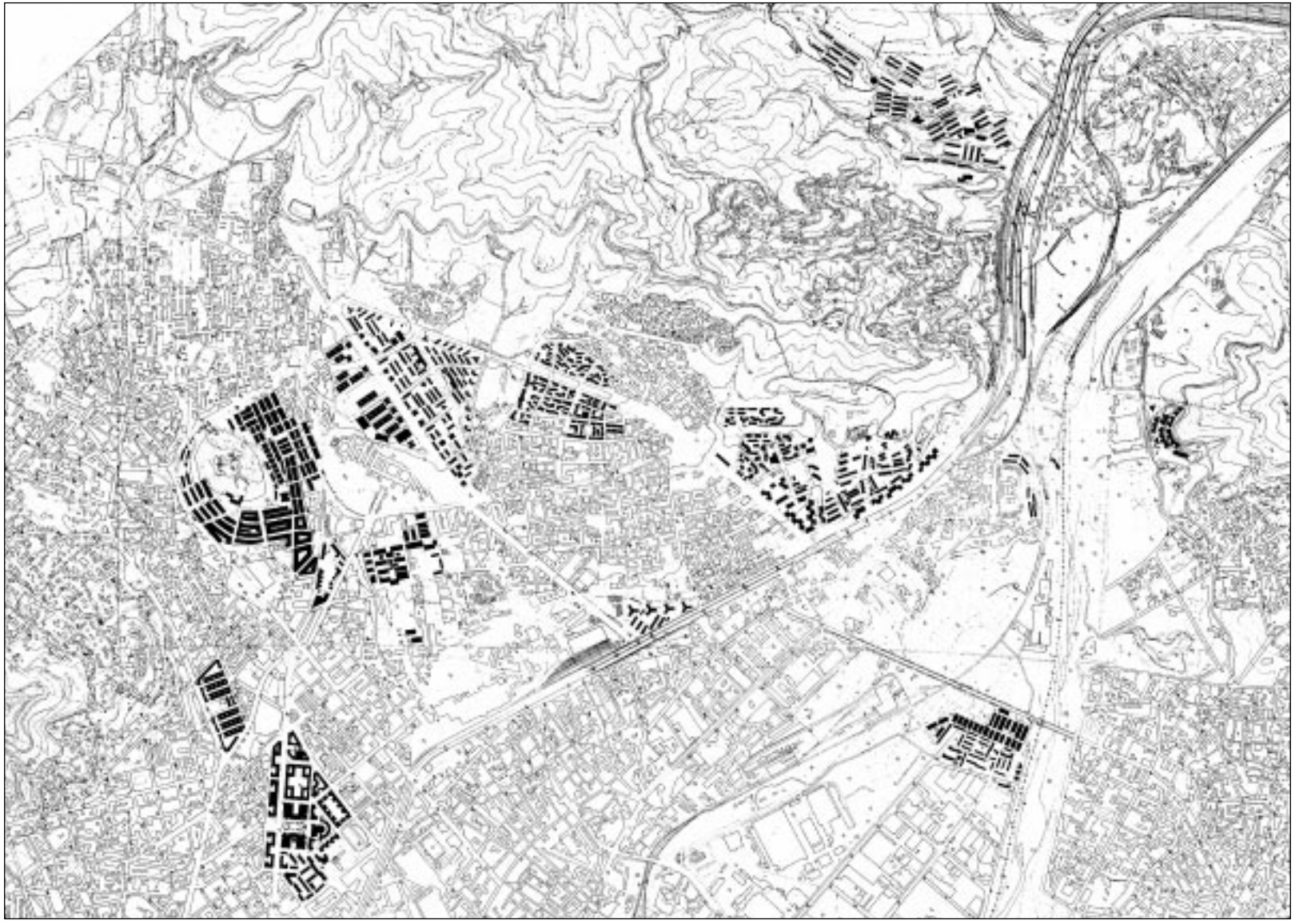

de anterior.[7] La indubtable millora en els polígons d'habitatges més recents, a la regió metropolitana de Barcelona, es veu amenaçada, però, per les dificultats d'algunes localitzacions i la insuficient coordinació en relació amb les creixents necessitats de transport públic, així com per l'ús i abús de tipus edificatoris com les fileres de cases adossades.

3. La fortuna de les trames residencials en el creixement metropolità de Barcelona

Les trames residencials urbanes continuaren absorbint, després de 1950 –com es pot deduir a partir de les aproximacions existents[8]–, una part molt significativa del creixement metropolità. Però, a diferència del període anterior, on aquella absorció es produí fonamentalment a través de l'ocupació de nou sòl o de la construcció de solars buits en trames urbanes ja existents, a partir d'aquesta data es produirà bàsicament mitjançant un procés continuat de colmatació i densificació urbana, que arriba a assolir índexs d'intensitat molt notoris.

Les pròpies ordenances municipals de Barcelona (especialment les de 1932 i 1958), fins a 1976, amplien progressivament la capacitat volumètrica de les parcel·les, admetent índexs nets d'intensitat cada vegada més alts. És un procés afavorit per la demanda d'habitatge i sancionat per una política urbanística especulativa, en la qual l'aliança entre propietaris de sòl i promotors immobiliaris porta a una espiral que sembla no tenir límits. De fet, l'aplicació de l'ordenança de 1958 porta a densitats potencials resultants per sobre dels 1.200 habitants per hectàrea bruta. Ni tan sols l'aparició, el 1959, d'una ordenança específica per a les illes no edificades o amb edificacions fora d'ordenació aconsegueix aturar el procés congestiu a les trames urbanes residencials de Barcelona i l'àrea metropolitana.[9]

La inexistència, o insuficiència, d'una oferta alternativa en condicions de competir directament amb aquest procés densificador és tanmateix un dels factors que expliquen l'absoluta fluïdesa i impunitat amb què es produeix. Al marge dels polígons d'habitatge públic, limitats a un sector molt específic de la demanda i en posicions aïllades i massa allunyades dels cascs urbans, quasi no es desenvolupen nous sectors urbans alternatius entre 1958 i 1976. La política és de regulació i no de projectació urbana; i la regulació es dirigeix a la densificació i colmatació de les trames urbanes residencials.

Però la capacitat d'absorció de les trames urbanes residencials, tot i ser molt gran, comporta, arribada a un cert punt, greus fisures urbanes i un trencament tipològic d'efectes funestos. No només per als conflictes formals derivats de les majors alçades edificables (afegit de plantes sobre edificis històrics, aparició d'àtics i sobreàtics) o, sobretot, l'ampliació de les profunditats edificables (aparició de mitgeres descobertes i situacions d'incompatibilitat veïnal); també per als de tipus funcional: per exemple, la incapacitat d'aquestes trames per admetre l'automòbil, tant pel que fa al seu estacionament i moviment als carrers com en relació amb les dificultats d'accés i inserció del garatge privat a l'edificació. Finalment, la dotació dels equipaments i els espais per al lleure derivats de l'augment de població també es veu limitada per les característiques del parcel·lari i de la xarxa de carrers.

Les trames urbanes residencials parteixen d'un model d'urbanització anterior, en gran part procedent de la seva condició «suburbana» (urbanització d'antigues rieres com a carrers, petites malles projectades, etc.), insuficient per atendre les noves necessitats urbanes contemporànies, quan la demanda és molt superior a l'oferta. Tot i la seva flexi-

[7] Vegeu, per exemple, l'article de Maria Rubert: «Un polígono de manzanas», o el d'Ángel Martín: «Gallarta siedlung», a la revista *UR*, núm. 3, Barcelona, 1985; o els projectes publicats al número 17 («Vivienda y ciudad») de la revista *Geometría*, Málaga, 1994.

[8] Plan General de Ordenación Urbana de la Comarca de Barcelona. *Memoria 2: Justificativa de la ordenación*, capítol II, Barcelona, maig de 1973.

[9] «Ordenanza de Edificación de las manzanas carentes de construcción o con ellas levantadas fuera de ordenación, de la ciudad de Barcelona», anexo núm. 12 a las Ordenanzas Municipales de Edificación. Ayuntamiento de Barcelona, Barcelona, 1959.

bilitat per atendre necessitats molt diverses, en el límit aquestes han comportat sovint la ruptura de la trama.

Si aquestes trames han estat insuficients per donar una resposta general a les noves necessitats del desenvolupament urbà modern (la qual cosa no vol dir que no siguin susceptibles de tractament i reconversió, de resituació en relació amb el conjunt del sistema metropolità), queda plantejada de nou la qüestió de per què els nous models (més basats en la gestió de peces urbanes i no en la gestió individual de la parcel·la) han tingut una tan tardana i escassa acceptació.

Una possible resposta derivaria de la nostra posició, relativament aïllada respecte dels grans corrents i debats de la cultura urbanística (excepte en determinats ambients poc influents en la presa de decisions), al llarg de quasi mig segle.

La densificació abusiva de les trames urbanes residencials després de 1950 no és més que la continuació, en unes noves condicions polítiques i economicosocials, de la mateixa incapacitat per generar models alternatius que donin resposta al problema dels creixements urbans moderns (i de l'habitatge metropolità) en la seva doble vessant quantitativa (creixements ràpids o en massa) i qualitativa (nous requeriments d'urbanització, equipament i ambient).

4. Un model residencial per a la regió metropolitana de Barcelona

Tota aquesta discussió constitueix un precedent immediat a l'actual problema de la residència, per moltes raons clarament diferenciat de l'anterior, però sobre el qual convé reflexionar perquè permet replantejar el futur de les trames urbanes en el nou context. En efecte, l'aprovació del Pla General Metropolità el 1976 suposa la contenció del procés densificador a què ens hem referit i la definició d'uns nous paràmetres reguladors de l'edificació suburbana, en funció de les característiques de la xarxa de carrers i de la parcel·lació de les trames.

D'altra banda, la millora de les infraestructures generals viàries i, més recentment, ferroviàries en el conjunt de la regió metropolitana ha subvertit el model territorial. L'ampliació de les àrees on s'ha produït un augment general de l'accessibilitat (no només en relació amb el centre metropolità, sinó amb el conjunt del territori) ha disparat finalment l'oferta residencial en un àmbit que supera llargament el del Pla de 1976.

Es tracta d'un autèntic procés de reconversió residencial, a escala metropolitana, que es produeix, al meu entendre, sense una estratègia general explícita. La reflexió que se suscita pot resumir-se en els següents apartats.

a) L'ocupació de sòl per noves extensions residencials unifamiliars, o consolidació d'àrees de segona residència i marginals, en els darrers anys, ha anat definint un model territorial caracteritzat per un alt nivell de dispersió dels sòls urbanitzats. Aquestes formacions extensives afegeixen al fort consum de sòl importants costos d'urbanització i manteniment, l'assumpció futura dels quals pot resultar problemàtica.

b) En un moment en què les trames urbanes de les ciutats centrals, ja regulades però no encara recuperades, s'enfronten al problema de la pèrdua progressiva de població (amb el consegüent augment del nombre d'habitatges buits o degradats, o l'aparició d'usos marginals), sembla ineludible la formulació d'un plantejament global integrador, de tal forma que la nova oferta residencial no tant sols no vagi en detriment de les ciutats consolidades, sinó que representi un factor de suport.

c) Així doncs, enfront del procés de dispersió residencial, les operacions de reforçament dels sistemes de ciutats metropolitanes, ja sigui mitjançant polítiques de rehabilitació-renovació urbana (substitució de l'edificació, *in-fill housing*, rehabilitació urbana integral) o de desenvolupament de nous sectors (extensió de malles, petits eixamples, polígons unitaris en posicions urbanes estratègiques), han de ser prioritàries. Per al conjunt de

cada sistema urbà, caldrà també assolir el necessari equilibri intern.

d) L'articulació territorial del procés residencial es produeix amb molt retard (xarxes viària i ferroviària, transport públic, centralitats i equipaments) i fortes vacil·lacions, producte de la inexistència d'un pla territorial apropiat, capaç de formalitzar amb un cert grau de detall els elements d'infrastructura essencial a aquesta escala i de reconduir els processos d'ocupació dels sòls urbanitzables i no urbanitzables; i, en especial, de protegir el sistema d'espais naturals i passadissos verds, garantia de la qualitat ambiental dels espais residencials.

e) El procés de creixement residencial metropolità, urbà o dispers, es produeix novament amb un alt grau de conformisme pel que fa a les ordenacions urbanes, a les tipologies edificatòries i a la pròpia concepció de l'habitatge. L'abundància d'urbanitzacions de casetes unifamiliars de poca qualitat urbana o la invasió de formacions de cases adossades més o menys ortodoxes contrasta amb les escasses referències a models residencials comprovats, o amb fragments on s'estableixi una bona relació entre les escales territorial i urbana (i entre l'ordenació urbana i la tipologia edificatòria); o, en el límit, amb la dèbil presència de tipus innovadors o experimentals a les promocions d'habitatge.

Totes aquestes qüestions configuren un marc de reflexió sobre el model residencial que s'està configurant actualment a la regió metropolitana de Barcelona, i que un possible pla territorial podria redefinir i contribuir a articular, reforçant –i no debilitant– el sistema de ciutats –i molt especialment, la ciutat central del sistema, que constitueix el nostre principal patrimoni urbà.